

प्रकरण ४ ये

संकलन आणि विशदीकरण

या प्रकरणात दृक-श्राव्य साधनांची उपलब्धता व त्यांचा उपयोग, कार्यक्रमाची कार्यवाही करताना उपयोगात आणलेली दृक-श्राव्य साधने, त्यांचा प्रयोगपूर्व व प्रयोगोत्तर बदलातून दिसलेला परिणाम, त्यात आजारावरील उपाययोजना, स्त्रियांना स्वतःच्या आरोग्याची असलेली जाणीव, तसेच बालसंगोपनाची जाणीव, समाजातील अंधश्रध्दा, त्यावरील कार्यक्रम व त्यातील बदल, एकूण माध्यमांना व पध्दतींना मिळालेला प्रतिसाद त्यातून दिसलेली परिणामकारकता याबाबत या प्रश्नावलीच्या साधनातून मिळालेल्या कार्यक्रमपूर्व व कार्यक्रमोत्तर प्रतिसादातून माहिती संकलित करून तिचे विशदीकरण केलेले आहे.

दृक-श्राव्य साधनांची उपलब्धता :

ग्रामीण भागातही आता आकाशवाणी, दूरदर्शन यासारखी दृक-श्राव्य माध्यमे पोहचली आहेत. तसेच वृत्तपत्रे गावात पोहोचविली जातात. ही साधने के वळ मनोरंजनाची नाहीत आज विविध विषयावरची तज्ज्ञाची व्याख्याने, चर्चा, परिसंवाद, यातून ज्ञान, माहिती दिली जाते. म्हणून ती लोकशिक्षणाची प्रभावी माध्यमे आहेत. दूरदर्शनवर प्रत्यक्ष जगातील घडामोडीची दृश्ये पहायला मिळतात. सर्व जगाचे दर्शन होते. त्यावर चिकित्सक मतांची चर्चा असते. तसेच शेती, आरोग्य या संदर्भात दृश्य स्वरूपात माहिती मिळू शकते. ग्रामीण भागातील अंधश्रध्दा दूर व्हाव्यात, पारंपारिक

अनिष्ट प्रथा, रूढी नाहिशा व्हाव्यात, शिक्षणाचा प्रसार वाढावा यादृष्टीनेही प्रचार केला जातो. या सर्वांचा परिणाम ग्रामीण भागास किती होतो, नेमकी किती जणांकडे ही साधने उपलब्ध आहेत? हे पाहण्यासाठी प्रारंभिक प्रश्नावलीत प्रश्न होते त्यातून नमुना गटाचे दिसलेले चित्र खालील सारणीत आहे.

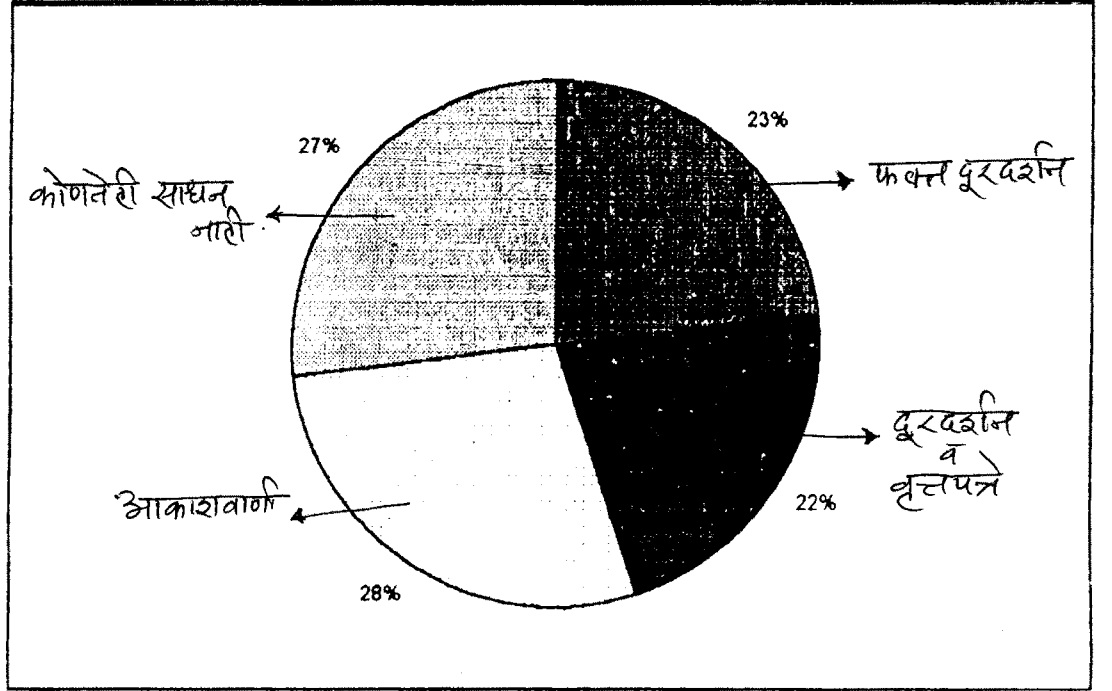
सारणी १

दृक-श्राव्य व लिखित साधनांची उपलब्धता

साधने	नमुनागट	साधने उपलब्ध व्यक्तींची संख्या	प्रतिशत प्रमाण
केवळ दूरदर्शन	१००	२३	२३%
दूरदर्शन + वृत्तपत्रे	१००	२२	२२%
आकाशवाणी	१००	२८	२८%
कोणतेही साधन नाही	१००	२७	२७%
एकूण		१००	

नमुना गटातील ४५% स्त्रियांकडेच दूरदर्शन संच होते. म्हणजे एकूण प्रमाण पाहता दूरदर्शन संच अजून ग्रामीण भागात निम्म्यापेक्षाही जास्त लोकांकडे उपलब्ध नाहीत. वृत्तपत्राचे प्रमाण २२% आहे. वृत्तपत्र वाचण्याकडे लोकांचा कल कमी दिसतो. त्यातही ज्यांच्याकडे दूरदर्शन संच आहेत. त्यांच्याकडेच वृत्तपत्रे येतात असे दिसले. आर्थिक प्रश्नामुळे वृत्तपत्रांची संख्या कमी दिसते आहे.

आकाशवाणीचे प्रमाण दूरदर्शनपेक्षा कमी आहे. दूरदर्शनमूळे आकाशवाणीची लोकप्रियता कमी झालेली दिसते. केवळ २८% स्त्रियांकडेच आकाशवाणी होती.



आलेख २ दृक् श्राव्य साधनांची उपलब्धता

कोणतेही साधन नसलेला गटही २७% आहे. दूरदर्शन, वृत्तपत्रे व आकाशवाणी या सर्वांमधून होणाऱ्या लोकशिक्षणापासून हा वर्ग निश्चितच दूर होता असे दिसले. तसेच जगातील घडामोडींची माहिती करून घ्यावी ही वृत्तीही कमी दिसली. वृत्तपत्रांचे प्रमाण २२% म्हणजे फारच कमी आहे.

दूरदर्शन उपयोग :

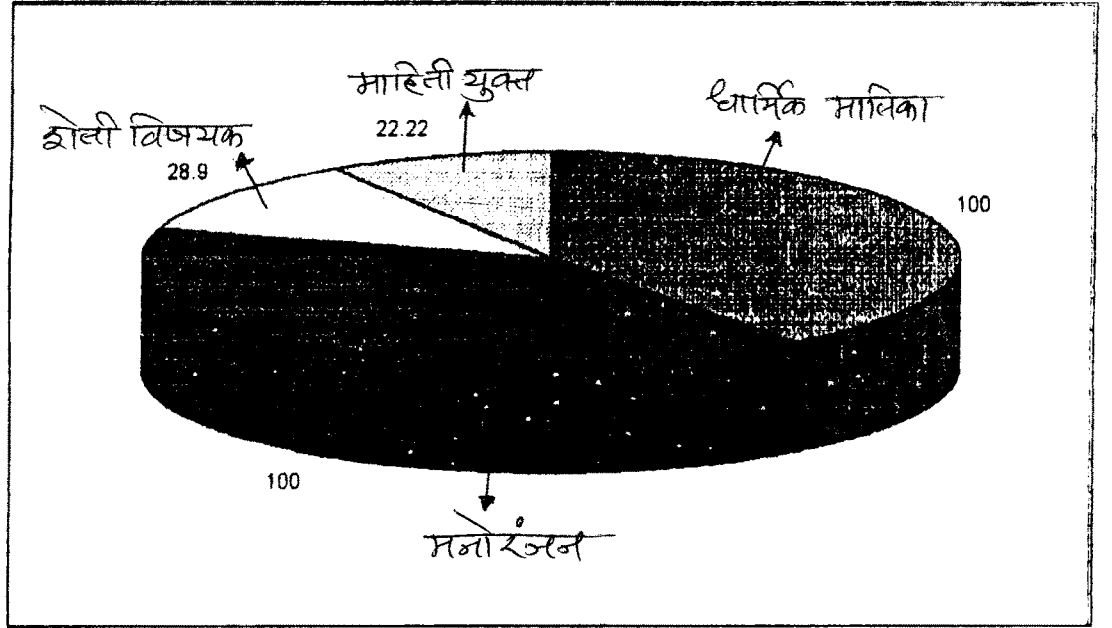
आज दूरदर्शन केवळ मनोरंजनाचे साधन राहिलेले नाही तर जगातील घडामोडी त्यावरील चिकित्सक मते, शेती, आरोग्य, यावर अतिशय अभ्यासपूर्ण माहिती दिली जाते. तसेच साहित्य, कला, वेगवेगळ्या प्रदेशाची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये यावरही अनेक कार्यक्रम बनवले गेले आहेत. शेतकऱ्यांना 'आमची माती आमची माणसे' यासारख्या कार्यक्रमातून कृषि विद्यापीठामार्फत प्रभावीपणे माहिती दिली जाते. आरोग्याच्या संदर्भात विविध तज्ज्ञ वैद्यकिय अधिकारी चर्चा करतात, मते मांडतात. मुलांचे संगोपन कसे करावे, त्याची शारीरिक मानसिक वाढ कशी होते, स्त्रियांच्या विविध प्रश्न समस्या त्या इतर ठिकाणी कशा सोडविल्या जातात, व्यसनाचे परिणाम, असे अनेक स्वरूपाचे कार्यक्रम असतात. तसेच धार्मिक मालिका आहेत. रामायण, महाभारत तसेच भगवान श्रीकृष्ण अशासारख्या मालिकाही आज मोठ्या प्रमाणात दूरदर्शनवर दाखविल्या जातात. स्त्रिया नेमके कोणते कार्यक्रम पाहतात, लोकशिक्षणाच्या कार्यक्रमाला कितपत महत्त्व दिले जाते. यादृष्टीने प्रारंभिक पाहणीत प्रश्न विचारले होते. त्यातून नमुना गटाचे जे चित्र दिसले ते खालील सारणीतून दिले आहे.

सारणी - २

दूरदर्शनवरील कार्यक्रम पाहणाऱ्यांची संख्या

कार्यक्रमाचे स्वरूप	दूरदर्शन संख्या	कार्यक्रम सकारात्मक प्रतिसाद	प्रतिशत
मनोरंजनात्मक	४५	४५	१००%
धार्मिक / सांस्कृतिक मालिका	४५	४५	१००%
शेतीविषयक	४५	१३	२८.९%
माहिती देणाऱ्या	४५	१०	२२.२२%

नमुना गटातील ४५% टक्के जणांकडे संच होते. त्यातील सर्वांनी मनोरंजनपर कार्यक्रम म्हणजे चित्रपट व इतर मालिका पाहतो असे प्रतिसादातून दर्शविले आहे. तसेच धार्मिक, सांस्कृतिक असे ज्यांचे स्वरूप आहे त्यात रामायण, महाभारत, भगवान श्रीकृष्ण अशासारख्या मालिकांचा समावेश करता येईल. अशा मालिका पाहण्याचे प्रमाणही १००% टक्के आहे. केवळ माहिती देणारे व बातम्या व इतर कार्यक्रम मात्र २२% लोकांनीच पाहतो असे सांगितले आहे. तर शेतीवरील कार्यक्रम पाहणारे लोक मनोरंजनात्मक कार्यक्रमांची तुलना करता कमी म्हणजे २८% आहे असे दिसले. नमुना गटात शेती करण्यापेक्षा कामगार व शेतमजूर स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे शेती कार्यक्रमही शेती करणारेच लोक पाहतात असे दिसून आले व ते प्रमाणही १००% नाही. दूरदर्शनचा मनोरंजनात्मक साधन म्हणूनच अनेक जण उपयोग करतात असे दिसून आले. शेतमजूर स्त्रिया व कामगार स्त्रिया यांना उपलब्ध फुरसदीचा वेळही कमी असतो. असे निरीक्षणात दिसले. त्यामुळे अल्पकाळ करमणूकीत घालवावा अशी वृत्ती



आलेख (2) दूरदर्शनचे विविध कार्यक्रमां पहाणाऱ्यांची संख्या

दिसते. एकूण लोकशिक्षणासाठी दूरदर्शनचा कमी उपयोग केला जातो असे दिसले.
तसेच एकूण धार्मिक मालिका या अतिशय आवर्जून पाहिल्या जातात असे चित्र दिसले.

आरोग्य

स्वच्छता गृह व शोषखड्डे उपलब्धता :

गावातील सार्वजनिक स्वच्छता ही एकूण आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची असते. यादृष्टीने पुरेशी शौचालये, स्नानगृहे, सांडपाण्याची योग्य व्यवस्था असणे गरजेचे असते. शासनाने ग्रामीण भागासाठी शौचालये बांधण्यासाठी अनुदान देण्याची व्यवस्था केली आहे. प्रत्येकी ३००० रूपये पर्यंत हे अनुदान मिळते. या योजनेचा लाभ किती जणांनी घेतला आहे हे पाहणे महत्त्वाचे वाटले. तसेच सांडपाण्याची योग्य व्यवस्था नसेल तर डासांचे प्रमाण वाढते. एकूणच अस्वच्छता वाढते. ज्यामुळे आजारांचे प्रमाण वाढते. तसेच स्नानगृहांची व्यवस्था योग्य नसेल तरीही स्त्रियांचे आरोग्याचे प्रश्न निर्माण होतात. यादृष्टीने एकूण या सुविधा किती उपलब्ध आहेत याची पाहणी प्रश्नावलीच्या आधारे केली. तसेच शौचालयासंदर्भातील एकूण योजनेचा लाभ किती जणांनी घेतला याची माहिती ग्रामसेवकाकडून घेतली. प्रत्यक्ष प्रश्नावलीत नमुना गटातील या संदर्भातील चित्र खालील सारणीत दिसते.

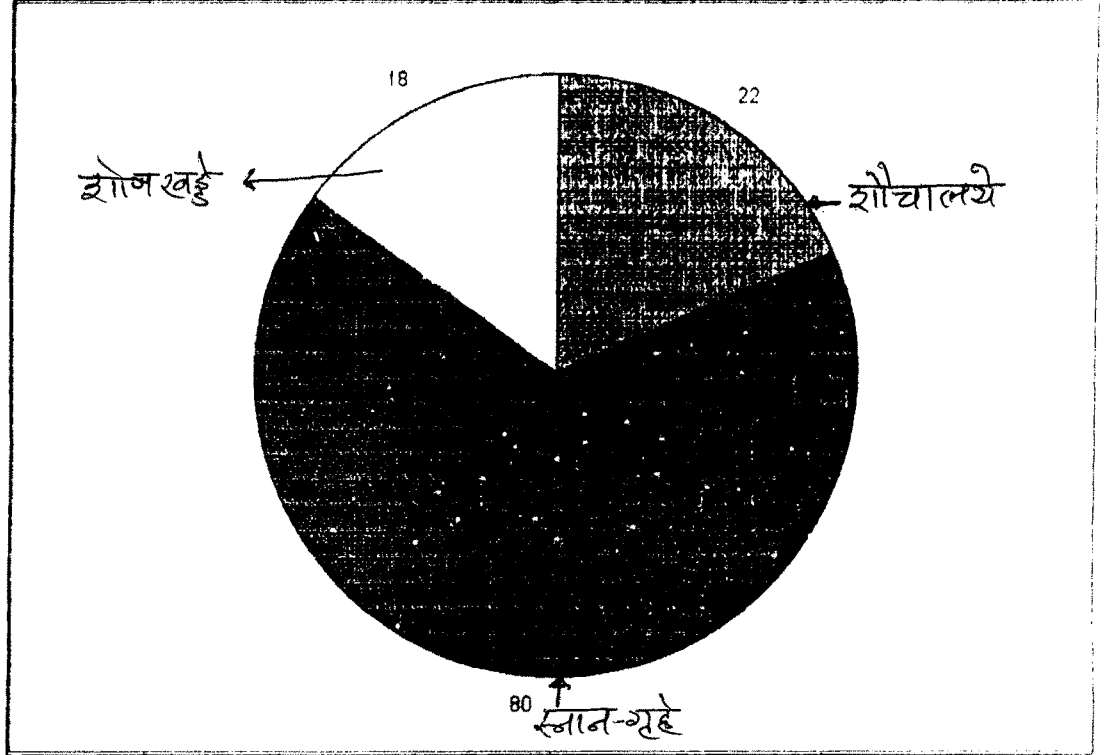
सारणी - ३

शौचालय, शोषखड्डे, स्नानगृहे उपलब्धता

साधने	नमुनागट संख्या	उपलब्धता	प्रतिशत प्रमाण
शौचालये	१००	२२	२२%
स्नानगृहे	१००	८०	८०%
साध्या स्वरूपाची शोषखड्डे	१००	१८	१८%
एकूण संख्या पुनरुक्त			

एकूण गावात शौचालये योजनेतून १२५ जणांनी लाभ घेतला अशी माहिती मिळाली. नमुना गटातील त्याचे प्रमाण २२% आहे. एकूण योजनेचा फायदा फारच कमी लोकांनी घेतला आहे असे दिसून आले. त्यासंबंधीची जाणीव निर्माण झालेली दिसली नाही.

साध्या स्वरूपाची स्नानगृहे मात्र ८०% घरामधून (कुटुंबातून) होती. त्यासंदर्भातील गरज त्यांना महत्वाची वाटली व तशी साध्या स्वरूपाची व्यवस्थाही अनेक घरामधून (स्त्रियांनी) केलेली दिसली. ८०% प्रमाणातून हे दिसते. शोषखड्ड्यांचे प्रमाण मात्र फारच कमी म्हणजे १८% दिसले. शोषखड्ड्याची गरज अनेक स्त्रियांना वाटत नाही. परिसर स्वच्छतेचे महत्त्व फारसे पटलेले दिसत नाही. सांडपाण्यामुळे अस्वच्छतेचे प्रमाण अधिक वाढलेले दिसले. दलित वस्तीतील ९ शौचालये नवीन बांधली होती. परंतु पाण्याची सोय त्यास वर्ष होऊनही केलेली नव्हती. त्याबाबतची लोकांची (स्त्री-पुरुषांची) जागरूकता व प्रशासकिय जागरूकता याचा अभाव दिसला. एकूण स्वच्छतेची जाणीव निर्माण करण्याची गरज अधिक वाटली.



आलेख (5) शौचालये, शोषखड्डे, सग्नगृहे उपलब्धता

आजारावरील उपाययोजना -

ग्रामीण भागात अजूनही लोक सर्पदंश, कावीळ यासारख्या आजारात मात्रिकाची मदत घेतात. सर्पदंश सारख्या आजारात वैद्यकीय उपचारास दिरंगाई झाली तर प्राणास मुकावे लागते. कावीळीसारख्या आजारात मात्रिकाकडे जाण्याची दगदग, त्रास यामुळेही आजार वाढतो. अनेकवेळा स्त्रिया आजाराकडे दुर्लक्ष करून घरीच काहीतरी उपाय करत राहतात. हे उपचार योग्य नसल्यास आजार बळावतो व नंतर डॉक्टरकडे जातात. योग्यवेळी योग्य उपचाराची उपाययोजना अतिशय महत्त्वाची आहे. अंधश्रद्धेमुळे आरोग्याला धोका पोहचतो. यादृष्टीने मात्रिकावरील अंधविश्वास कमी करणे व विविध विकारांच्या संदर्भात धोक्याची जाणीव करून देणे असा कार्यक्रम आरवला. या दोन्ही गोष्टीसाठी तक्ते, चित्रफिती, प्रदर्शने या तीन माध्यमांचा उपयोग केला व कार्यक्रमांतर बदल पाहिला. त्याचे चित्र खालील सारणीत दिसते.

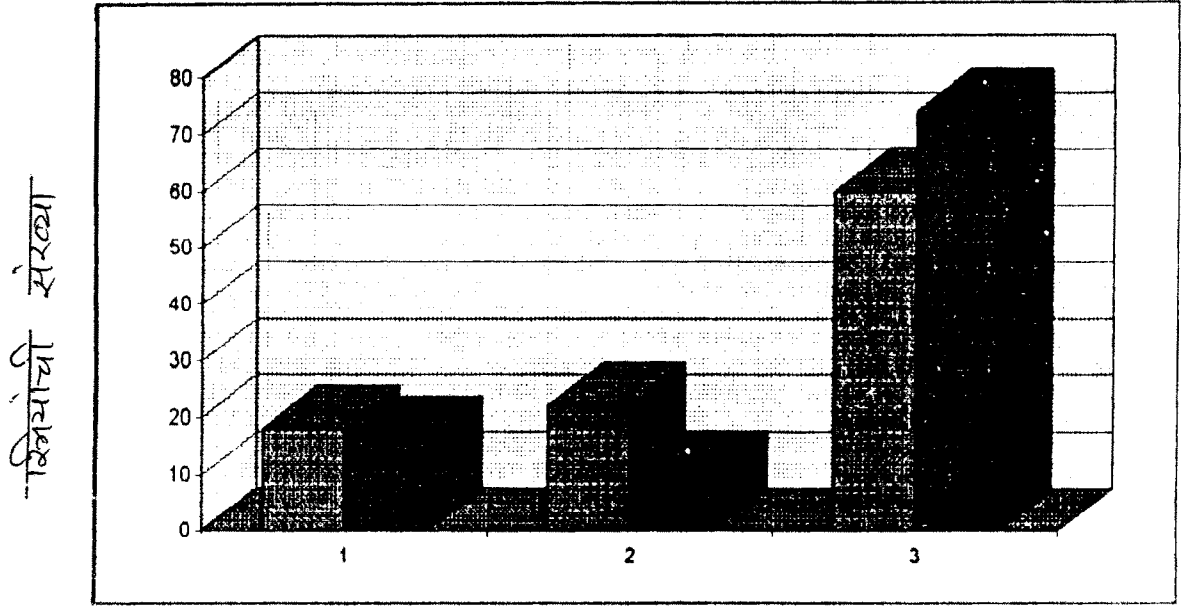
सारणी - ४

आजारावरील उपाययोजना - कार्यक्रमपूर्व व कार्यक्रमांतर बदल

आजारपणावरील उपाय	कार्यक्रमपूर्व सकारात्मक प्रतिसाद	प्रतिशत प्रमाण	कार्यक्रमांतर सकारात्मक प्रतिसाद	प्रतिशत प्रमाण	प्रतिशत बदल कमी/जास्त
घरघुती	१८	१८%	१६	१६%	०२
देवर्षी	२२	२२%	१०	१०%	१२
डॉक्टर	६०	६०%	७४	७४%	१४
एकूण	१००				

9 सेत्री = 90 स्त्रिया

कार्यक्रम पूर्व
कार्यक्रमोत्तर



आलेख (5) आजारावरील उपाय योजना-कार्यक्रमपूर्व, व कार्यक्रमोत्तर सारणीतील क्रमानुसार

मात्रिकावरील विश्वास अजूनही दिसून येतो. २२% स्त्रियांच्या होकारात्मक प्रतिसादावरून असे स्पष्ट होते. परंतु डॉक्टरकडे जाण्याचे प्रमाणही वाढत आहे. ६०% लोकांनी जे मत व्यक्त केले त्यातून हे स्पष्ट होते. परंतु तज्ज्ञ डॉक्टरांशी केलेल्या चर्चा व व्याख्याने तसेच अंधश्रद्धेवरील प्रत्यक्ष प्रयोग याचा योग्य परिणाम होतो. देवर्षीकडे जाणाऱ्या स्त्रियांचा प्रतिसाद हा १२% कमी झाला आहे व डॉक्टरांकडे जाण्याचे प्रमाण वाढलेले दिसते. परंतु अजूनही १८% स्त्रियांनी घरगुती उपचारच करतो असे म्हटले आहे. शक्यतो घरगुती उपचार करावे व फार झाले तर डॉक्टरकडे जावे अशी स्त्रियांची प्रवृत्ती दिसते. त्यात फारसा फरक माध्यमातून पडलेला दिसत नाही. देवर्षीकडे जाणाऱ्यात बऱ्याच वेळा कावीळ, सर्पदंश हे रोगी होते. त्यासाठी गावात जनजागरणाची गरज दिसते.

मातेला बालसंगोपणाची जाणीव

समाजाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने बालसंगोपणाची योग्य जाणीव स्त्री-पुरुषांना असणे आवश्यक आहे. विशेषतः अजूनही बालसंगोपणाची जबाबदारी ही स्त्रियांचीच असे ग्रामीण भागात मानले जाते. त्यामूळे त्यांना त्याची योग्य माहिती असणे महत्त्वाचे आहे. बाळाची शारीरिक, मानसिक वाढ योग्य तऱ्हेने होण्याच्या दृष्टीने स्वतः ज्ञान घेतले पाहिजे व अनारोग्यापासून त्याचा बचाव केला पाहिजे. ही जाणीव म्हणजे बालसंगोपणाची जाणीव. यादृष्टीने स्वच्छतेच्या सवयी, लसीकरण व आहार या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. यासंदर्भात कार्यक्रमपूर्व माहिती घेऊन प्रश्नावलीच्या आधारे कार्यक्रमांतर बदल पाहिला त्याबदलाचे चित्र खालील सारणीत दिसते.

सारणी - ५

स्त्रियांची बालसंगोपनविषयक जाणीव

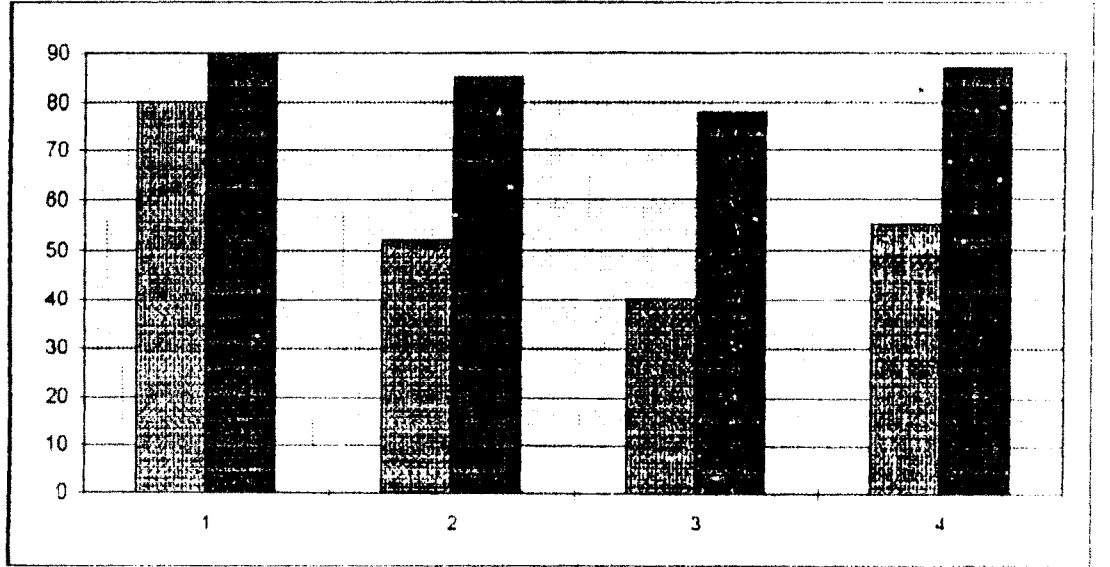
घटकाचे नाव	कार्यपूर्व होकार संख्या	प्रतिशत प्रमाण	प्रयोगोत्तर होकार	प्रतिशत प्रमाण	एकूण बदल प्रतिप्रमाण
मुलांचे लसीकरण	८०	८०	९०	९०	१० वाढ
स्वच्छतेच्या सवयी	५२	५२	८५	८५	३३ वाढ
नखे कापणे	४०	४०	७८	७८	३८ वाढ
आहार	५५	५५	८७	८७	३२ वाढ
एकूण संख्या पुनरुक्त					

लहान मुलांचे लसीकरणाचे प्रमाण गावात अतिशय चांगले होते. ८०% मुलांचे लसीकरण झाले होते. ज्यांनी लहानमुले असून लस घेतली नव्हती त्यांनी कार्यक्रमात्तर होकार दिला. स्वच्छतेच्या सवयी विषयी उदासीनता दिसते. ५०% स्त्रियांनी सुरुवातीला होकार दिला. परंतु प्रदर्शन व चित्रफिती या माध्यमातून व गटचर्चेतून या साध्या सवयीच्या महत्त्वावर भर होता. त्याचा उपयोग कार्यक्रमात्तर प्रतिसादातून दिसतो. ३३% बदल त्यातून झाला असे म्हणता येईल. नखे कापण्यासारख्या साध्या आवश्यक गोष्टींकडे लक्ष दिले जात नव्हते. केवळ ४०% स्त्रियांच्या सकारात्मक होकारावरून म्हणता येईल. परंतु त्यातही माध्यमाच्या परिणामातून लक्षणीय बदल झालेला दिसतो. स्वच्छतेच्या संदर्भात चित्रफितीतील माहिती व कॅन्सर सोसायटी निर्मित प्रदर्शनात भर होता. त्याचा निश्चितच परिणाम दिसून आला असे म्हणता येईल. तरीही सुरुवातीच्या प्रतिसादावरून स्वच्छतेच्या सवयीबाबतची उदासीनताच दिसून आली. आहाराबाबतची माहिती असल्याचे ५५% स्त्रियांनी सांगितले त्यात तक्ते व

१ से.मी = १० स्त्रिया

कार्यक्रम पूर्व
कार्यक्रमोत्तर

स्त्रियांची संख्या



आलेख (E) स्त्रियांची बालसंगोपन विषयक जाणीव - कार्यक्रम पूर्व व कार्यक्रमोत्तर
सारणीतील क्रमानुसार

चित्रफिती व प्रदर्शने यात आहाराची व्यवस्थित माहिती व त्याचा परिणाम दिला होता. या माध्यमाचा उपयोग चांगला झाल्याचे ३२% बदलातून दिसून येतो.

स्त्रियांना स्वतःविषयीच्या आरोग्याची जाणीव

स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न त्यांच्या समाजातील स्थानाशी निगडित असतो. स्वतः स्त्रिया आपल्या आरोग्याकडे दूर्लक्ष करतात. व कुटुंबियही दूर्लक्ष करतात. कारण कुटुंबातील त्यांचे स्थानही दुय्यम असते. नेहमी स्त्रियांना होणाऱ्या सर्वसाधारण आजाराविषयी त्या माहिती करून घेत नाहीत. स्वतःच्या शरीराची माहिती त्यांना नसते. तसेच गरोदरपणात धनुर्वाताची लस घेणे, योग्य आहार घेणे, नियमित तपासणी या गोष्टी त्यांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असतात. एड्ससारख्या घातक रोगांची माहिती त्यांनी घेणे व याबाबतची योग्य ती काळजी घेणे महत्त्वाचे आहे यासाठी माहिती देण्यासाठी नेमके त्यांना कशाची माहिती हवी हे लक्षात घेऊन चित्रफिती प्रदर्शने यांचा उपयोग केला. आरोग्याच्या संदर्भात व्याख्याने व चर्चा ठेवली. सुरुवातीची त्यांची माहिती व कार्यक्रमांतर त्यात झालेला बदल एकाच प्रश्नावलीच्या प्रतिसादातून पाहिला. त्याबाबतचे चित्र खालील सारणीत स्पष्ट झाले आहे.

सारणी - ६

स्त्रियांची स्वतःविषयीच्या आरोग्याची जाणीव

घटक	प्रयोगपूर्व होकार प्रमाण	प्रतिशत प्रमाण	प्रयोगोत्तर	प्रतिशत प्रमाण	झालेला बदल
स्त्रियांच्या सर्वसामान्य आजारपणाची माहिती	३५	३५	४८	४८	१३
आहाराविषयी जाणीव	४७	४७	६८	६८	२१
धनुर्वात लस	७०	७०	७६	७६	०६
नियमित तपासणी	३०	३०	४५	४५	१५
एड्स माहिती	१०	१०	८०	८०	७०
एकूण प्रतिसाद पुनरूक्त					

स्त्रियांच्या सर्वसामान्य आजारविषयी माहिती फक्त ३५% स्त्रियांना होती. एकूण आपल्या आजारविषयी आधी माहिती घ्यावी म्हणजे योग्य वेळीच त्याची दखल घेता येईल. याबाबत स्त्रिया दक्ष नव्हत्या परंतु कार्यक्रमात्तर त्यात बदल झालेला आहे. १३% स्त्रियांनी आपल्याला माहिती झाल्याचे नमूद केले. तरीही ५०% स्त्रियांनी माहितीकरून घेतलेली नाही.

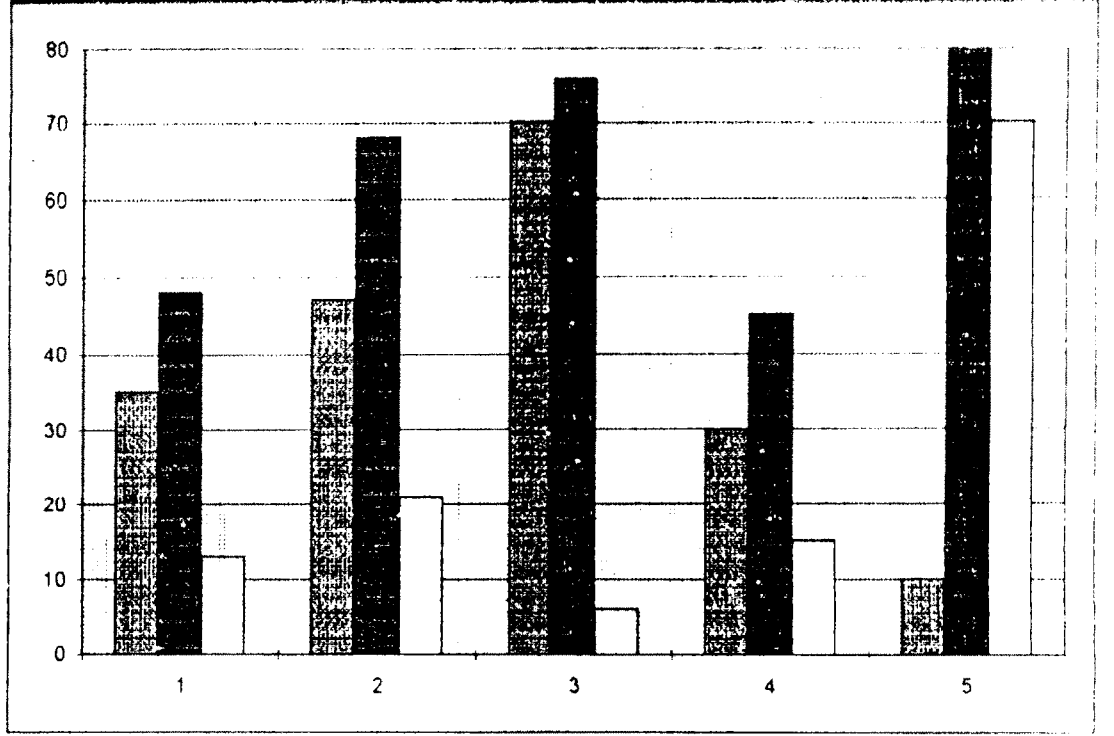
आहाराविषयी माहिती ५०% पेक्षाही कमी म्हणजे ४७% स्त्रियांना होती हे दिसून आले. विशेषतः गरोदरपणी योग्य आहाराची गरज असते. तज्ज्ञ डॉक्टरांशी झालेल्या चर्चेतच चित्रफि तीत त्याची सविस्तर माहिती दिली होती. ती स्त्रियांच्या बाबात परिणामकारक ठरली असे दिसते. कार्यक्रमात्तर बदलात ६८% स्त्रियांनी माहिती झाल्याची नोंद केली. म्हणजे २१% स्त्रियांत बदल झाला. धनुर्वाताची लस घेण्याचे प्रमाण ७०% होते. गावातील अंगणवाडी सेविकांच्या कामामुळे हा बदल झाला होता.

स्त्रियांची स्वतःविषयीची आरोग्याची जाणीव

9खेप्री. = 90 स्त्रिया

कार्यक्रम पूर्व
कार्यक्रमांतर
प्रतिज्ञात बदल

स्त्रियांची संख्या



आलेख- (ग) स्त्रियांची स्वतः विषयीच्या आरोग्याची जाणीव
कार्यक्रम पूर्व व कार्यक्रमांतर व प्रतिज्ञात बदल
सारणीतील क्रमानुसार

तरीही आवश्यक असूनही लस न घेण्याच्या स्त्रिया होत्या. ६% बदल हा कार्यक्रमांतर झाला यासाठी चर्चा, व्याख्याने या पध्दती उपयुक्त ठरल्या.

नियमित तपासणी करण्याचे प्रमाण स्त्रियांच्यात कमी दिसून येते त्याची गरज स्त्रियांना वाटत नाही. कार्यक्रमांतर त्यात बदल झालेला दिसून येतो. १५% बदलातून कार्यक्रमाची परिणामकारकता लक्षात येते. एड्सविषयी मात्र गावातील स्त्रियांना फारच कमी म्हणजे १०% स्त्रियांनाच माहिती होती. त्याबाबत ८०% नी माहिती झाल्याची नोंद केली, हा बदल मोठा आहे यात एकच साधन (चित्रफित) वापरल्यामुळे चित्रफितीचा उपयोग परिणामकारक ठरतो असे म्हणता येईल.

अंधश्रध्दा

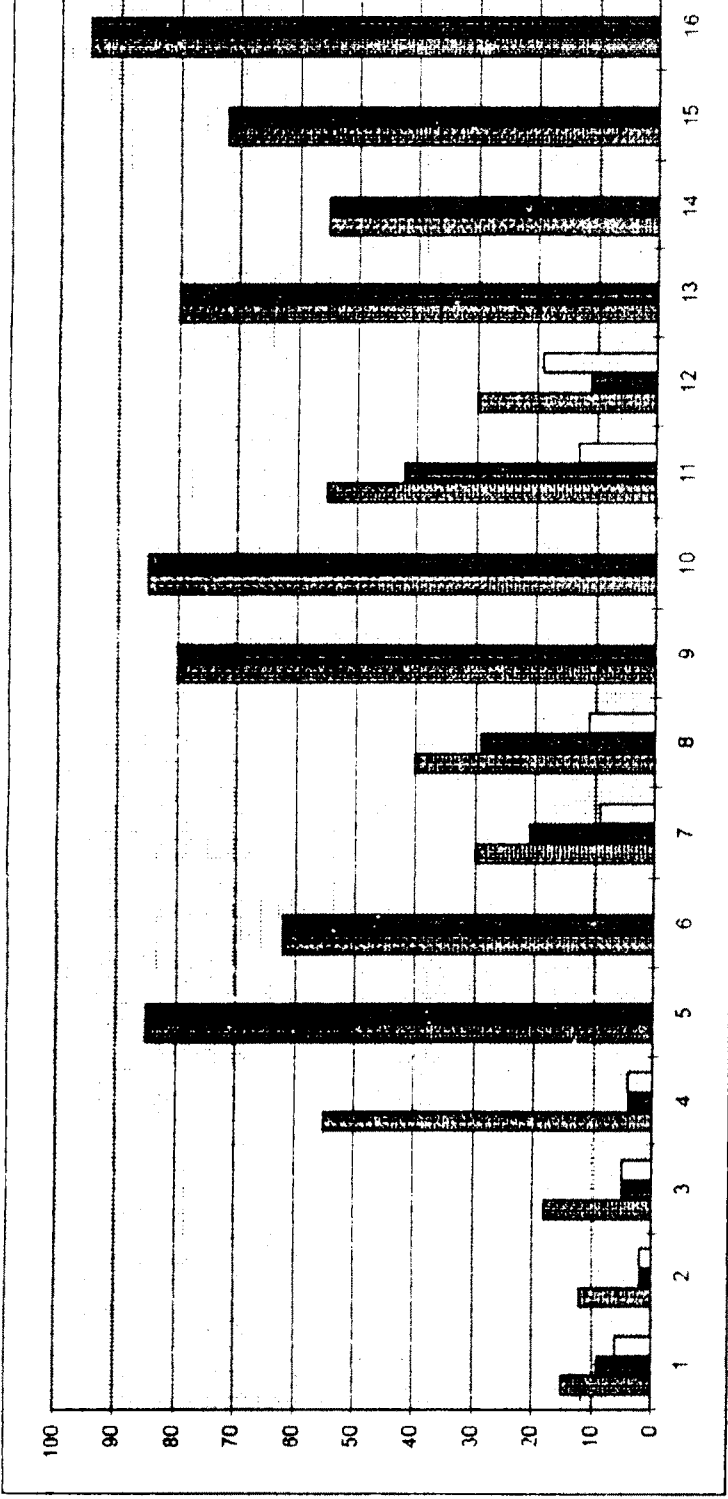
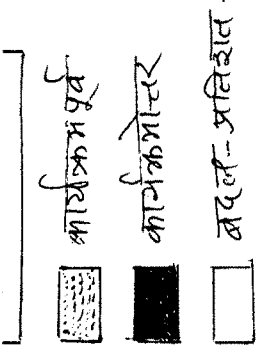
भारतीय समाजात अनेक प्रकारच्या अंधश्रध्दा दिसतात. ग्रामीण भागात त्या अधिक आहेत. भूतबाधा, अंगात येणे, यात्रेत पशू बळी देणे, प्रतिकूल ग्रहमानावर विश्वास ठेवणे, शुभ-अशुभ दिवस मानणे, पायगुण इ. अंधश्रध्दा दिसतात. अंधश्रध्दा घालवून नवकल्पना आणणे हा ग्रामीण पुनर्रचनेचा महत्त्वाचा भाग आहे. अंधश्रध्दा नाहीशा करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन रूजविला पाहिजे. वैज्ञानिक दृष्टीकोनाची रूजवणूक हा औपचारिक शिक्षणातील गाभाघटकातील महत्त्वाचा घटक. त्याची अनौपचारिक शिक्षणातही अतिशय गरज आहे. यासाठी अंधश्रध्दा निर्मूलन प्रयत्नास यात महत्त्व दिले होते. यादृष्टीने ग्रामीण भागात प्रत्यक्ष कोणत्या अंधश्रध्दा आहेत याचा प्रश्नावलीच्या आधारे शोध घेतला व प्रत्यक्ष प्रयोग त्यातील चमत्कारांचे विश्लेषण तसेच प्रयोगावर आधारलेली व लोकांची फसवणूक कशी होते याचे विश्लेषण करणारी चित्रफित हे कार्यक्रम राबविले व सुरुवातीच्या कल्पनातील कार्यक्रमांतर बदल पाहिला. त्याचे चित्र खालील सारणीत दिसते.

सारणी - ७

अंधश्रद्धा कार्यक्रमपूर्व व कार्यक्रमोत्तर बदल

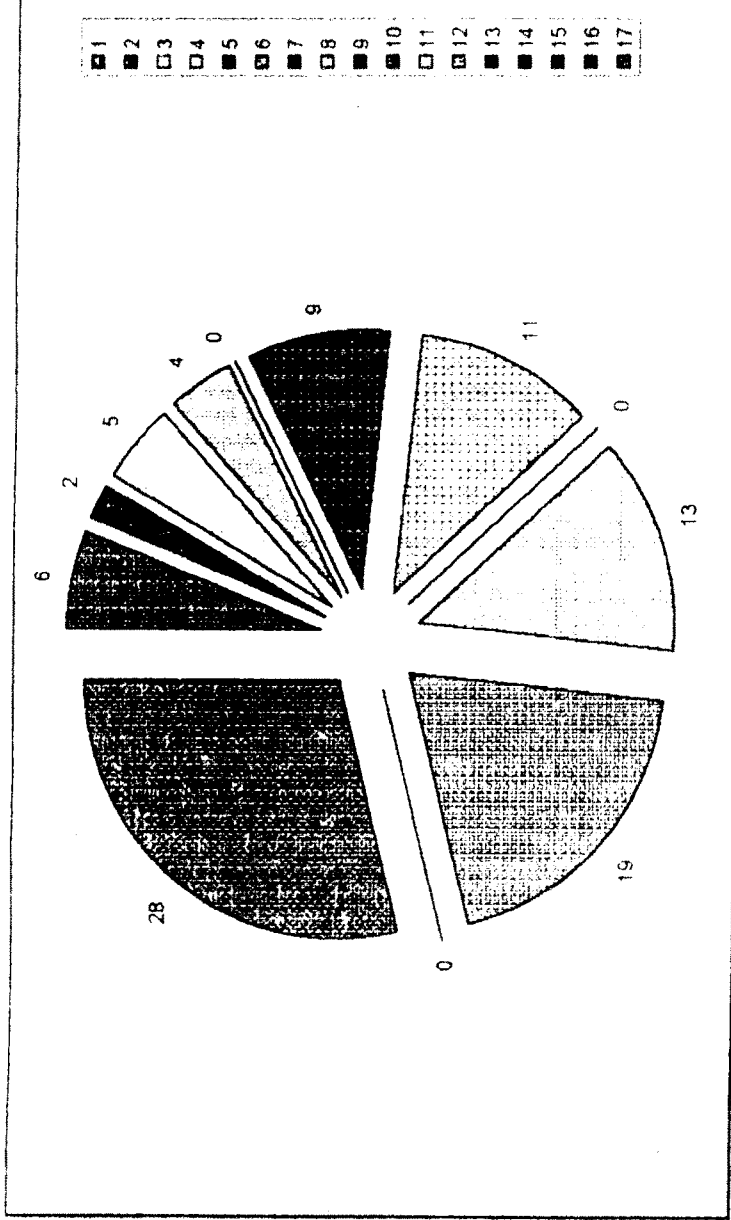
अंधश्रद्धा स्वरूप	प्रयोगपूर्व होकार	प्रतिशत	प्रयोगोत्तर	प्रतिशत	बदल बदल(कमी)
अंगात येणे	१५	१५	०९	०९	०६
अंगात येणे	१२	१२	१०	०२	०२
करणे	१८	१८	१२	०५	०५
नबस	५५	५५	५१	०४	०४
सत्यनारायण	८५	८५	८५	८५	Nil काही नाही
वटसावित्री	६२	६२	६२	६२	Nil काही नाही
शुभाशुभ संख्या	३०	३०	२१	२१	०९
ज्योतिष	४०	४०	२९	२९	११
पत्रिका	८०	८०	८०	८०	Nil काही नाही
श्राध्द	८५	८५	८५	८५	Nil काही नाही
शकुनाचा खडा	५५	५५	४२	४२	१३
मांत्रिक (उपचार) (कावीळ सर्पदंश)	३०	३०	११	११	१९
देवदर्शन (ठराविक दिवशी)	८०	८०	८०	८०	Nil काही नाही
जप पुण्यप्रद	५५	५५	५५	५५	Nil काही नाही
उपवास	७२	७२	७२	७२	Nil काही नाही
प्रारब्ध	९५	९५	९५	९५	Nil काही नाही
मांत्रिक /चमत्कार विश्वास फलप्राप्ती वस्तु शोधणे	४०	४०	१२	१२	२८
एकूण संख्या पुनरुक्त					

संप्रशान्ता कार्यक्रम पूर्व व कार्यक्रम मोलन बदल



प्रतिशत

आलेख (C) - संघसहाय्येचे प्रकार - कार्यक्रम पूर्व व कार्यक्रमोत्तर प्रतिसाद व प्रतिबाल बदल
स्वारणीतील कामानुसार



आलेख (c) - अंधाश्रद्धा - कार्यक्रमोत्तर प्रतिशत बदल
 - सारणीतील क्रमानुसार

अंगात भूत येणे, देव येणे हे प्रकार ग्रामीण स्त्रियांच्यात दिसून येतात, मानसिक अगतिकतेतून व दडपणातून हे घडते. त्याचे प्रमाण अनुक्रमे १५% व १२% होते. प्रयोगोत्तर तसेच वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची गटचर्चा, चित्रफितीचा परिणाम हे प्रमाण कमी करण्यास झालेला दिसून येतो. करणीच्या संदर्भातील प्रयोगही त्यासंबंधी अंधश्रद्धा कमी करण्यास उपयोगी पडला असे दिसते. नवस केल्याने ईश्वराकडून फळ मिळते हा विश्वास ५५% स्त्रियांच्यात होता. तो कमी करण्यात फारसे यश प्रयोगातून आले नाही. ४% हा विश्वास कमी झालेला दिसतो. सत्यनारायणाच्या पूजेवर ८५% स्त्रियांच्या विश्वास आहे. त्यात कार्यक्रमात्तर बदल झालेला नाही. कार्यक्रमातील चित्रफितीत व प्रयोगात चमत्कार व फसवणूक व शोषण करण्याचा प्रयोगावर भर होता. ईश्वरविषयक कल्पनांची चिकित्सा त्यात नव्हती त्यामुळे यात बदल झालेला नाही. परंपरांचा प्रभाव त्यात अधिक दिसतो.

वटसावित्री, व्रतासंबंधात ६२% स्त्रियांनी विश्वास व्यक्त केलेला दिसतो तसेच उपवासावर ७२% स्त्रियांचा विश्वास आहे. व्रतवैकल्यांच्या संदर्भात त्रास होत असला तरी स्त्रिया तीं स्वीकारतात. परंपरेने खोलवर रूजलेले संस्कार फारसे लवकर बदलत नाहीत. काही वेळा घरातील ज्येष्ठ व्यक्तींच्या दडपणातून उपवासाचे वटसावित्रीचे कर्मकांड स्त्रिया करताना दिसतात. सातत्याने यावर काम करणे आवश्यक वाटते.

पत्रिकेवर ८०% लोकांचा विश्वास दिसतो. शुभाशुभ संख्या प्रमाण मानणाऱ्यांचे प्रमाण ३०% आहे. तुलनेने ते कमी आहे. शकुनाचा खडा यासंदर्भातील सल्ला मात्रिकाकडूनच मिळतो. त्यावर ५५% स्त्रियांचा विश्वास म्हणजे ग्रामीण भागात अजूनही शकुनाच्या कल्पना बऱ्याच प्रमाणात दिसतात असे म्हणावे लागेल.

श्राध्दावरील विश्वास ८५% लोकांच्यात दिसून आला व त्यात कार्यक्रमात्तर कोणताही बदल झालेला दिसत नाही. तसेच ठराविक दिवशी देवदर्शन ८०%, जप

पुण्यप्रद असतो यावरचा विश्वास मोठ्या प्रमाणात दिसतो. ईश्वरविषयक श्रद्धेतून आलेल्या कल्पना खोलवर रूजलेल्या आहेत. पारब्धावरही ९५% लोकांचा विश्वास आहे.

मांत्रिक व चमत्काराच्या बाबतीत प्रयोगाचा चांगला परिणाम होतो. चित्रफितीचा विषयही तोच होता. २८% लोकानी आपल्या कल्पनेत बदल केला आहे. चित्रफित व प्रयोग याची परिणामकारकता निश्चितच जाणवते.

सहकारातून आर्थिक विकास :

स्वयंमदत गट निर्मिती :

सहकार हे ग्रामीण पुनर्रचनेचे महत्त्वाचे अंग आहे. गावातील सहकारी सोसायटीत पुरुषच सहभागी बहुसंख्येने असतात. स्त्रिया असल्यातरी त्यांचा सक्रीय सहभाग नसतो. म्हणून स्त्रियांना संघटित करणे व आर्थिक स्वावलंबन आणण्याचा प्रयत्न करणे महत्त्वाचे कार्य होते. प्रत्यक्षात कामगार, शेतमजूर स्त्रियांचे प्रमाण अधिक होते. तरीही त्यांच्याकडे आवश्यक तेव्हा पैसा उपलब्ध होत नव्हता, काही भिशी गट होते. या कल्पनेचा अधिक विकास करून बचत गटाची कल्पना मांडली. स्वयंमदत गटाची कल्पना शासनानेही मान्य केली आहे व बँकेला तसे आदेश दिले आहेत. त्यामुळे स्त्रियांनी मियमितपणे पैसे गोळा करून बँकेत भरले व असे १५-२० स्त्रियांचा एक गट असे गट केले तर त्यांच्या रक्कमेच्या पाचपट रक्कम बँक देते व नाबार्डही मदत करते. त्यातून स्त्रियांना उद्योग उभारता येतात अडचणीला पैसा मिळतो व सामूहिक जबाबदारीमुळे पैसे फेडण्याची वृत्ती निर्माण होते. स्त्रियांचे संघटन होते त्यातून प्रबोधनात्मक कामे उभी राहू शकतात.

यादृष्टीने नमुनागटातील स्त्रियांना चित्रफित व गटचर्चा यातून प्रोत्साहित केले. लक्षणीय कार्यक्रमात्तर बदल दिसून आला. त्यांचे चित्र खालील सारणीत दिसते.




सारणी - ८

स्वयं मदत गट सहभाग ७

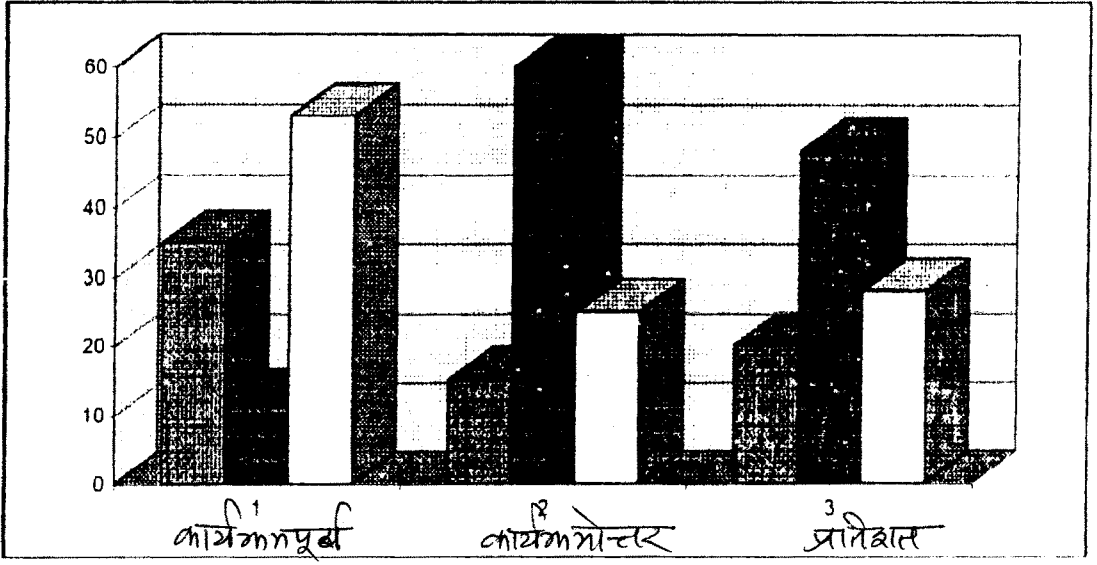
गटातील सहभाग	कार्यक्रमपूर्व	प्रतिशत प्रमाण	कार्यक्रमात्तर	प्रतिशत	प्रतिशत बदल कमी/जास्त
भिशी गट	३५	३५	१५	१५	२०
बचत गट	१२	१२	६०	६०	४८
कोणत्याच गटात सहभागी नाही	५३	५३	२५	२५	२८
एकूण	१००				

ग्रामीण भागात भिशी गटाची कल्पना रूजलेली दिसते. ३५% स्त्रिया या भिशी गटात सामील होत्या. कोणत्याच गटात सहभागी नसलेल्या स्त्रिया या सुरुवातीला ५३% होत्या. त्यातील २८% स्त्रिया बचत गटात सामील झाल्या. तसेच भिशी गटातील २०% स्त्रियाही बचत गटात कार्यक्रमात्तर सामील झाल्या. बचत गटाची कल्पना गटचर्चेतून सातत्याने मांडली. त्या गटचर्चेचा बराच चांगला परिणाम प्रतिसादातून दिसतो. तसेच संघटनेचे महत्त्व सांगणारी चित्रफितही उपयुक्त ठरली असल्याचे दिसते. आर्थिक प्रश्नांच्या संदर्भातील प्रतिसाद हा लौकर मिळतो असे बचत गटाच्या वाढलेल्या सहभागातून दिसून आले. भिशी गटापेक्षा बचत गटाची उपयुक्तता अधिक आहे हे या 'गटचर्चा पध्दती'तून स्त्रियांना जाणवलेले दिसते. बचत गटातील ६०% प्रतिसाद हा त्याचा निदर्शक आहे असे म्हणता येईल.

१सेत्री.=१०स्त्रिया

-  मिडी गट
-  वचत गट
-  सहभाग नारी

स्त्रियांची सेवा



ओलेख (९) स्वयं मदत गट-सहभाग
सारणी नुसार

माध्यम प्रतिसाद

मानवी अध्ययन प्रक्रिया परिणामकारक करण्यासाठी शैक्षणिक तंत्रविज्ञानाचा उपयोग होता. तसेच अध्ययन प्रक्रिया सुधारण्यासाठी अध्यापन प्रक्रिया आधुनिक करणे. हेही एक शैक्षणिक तंत्रविज्ञानाचे उद्दिष्ट मानले जाते. अनौपचारिक शिक्षणात तंत्रविज्ञानाचा उपयोग करताना विविध माध्यमांचा उपयोग करणे, दृक-श्राव्य साधने वापरणे हे जसे महत्त्वाचे आहे तसेच वेळ व श्रम याची बचत करण्यासाठी नियोजनबद्ध रितीने ज्ञान कसे देता येईल याचा विचारही महत्त्वाचा आहे. उपलब्ध असलेले दूरदर्शन व आकाशवाणी यावरील कार्यक्रमावर आपले नियंत्रण नसते. म्हणून दृश्य-ध्वनांमुदकाचा (V.C.R.) उपयोग करून अध्ययनकरत्याच्या सोयीच्या वेळात नेमकेपणाने ज्ञान देण्यासाठी चित्रफितीचा उपयोग होतो. तसेच गटचर्चा, व्याख्याने, प्रत्यक्ष प्रयोग यापध्दतींचा नियोजनबद्ध उपयोग करून ग्रामीण बदल करणे शक्य आहे. या दोन्ही गोष्टी एकमेकांना पूरक ठरतात. विशिष्ट उद्दिष्ट समोर ठेवून लोकांना चर्चेत सामावून घेवून अपेक्षित बदलाच्या दिशेने जाणे गरजेचे आहे. त्यासाठी माध्यमांची व पध्दतींची परिणामकारकता प्रतिसादावरून पाहिली. याचे चित्र खालील सारणीत दिसते.

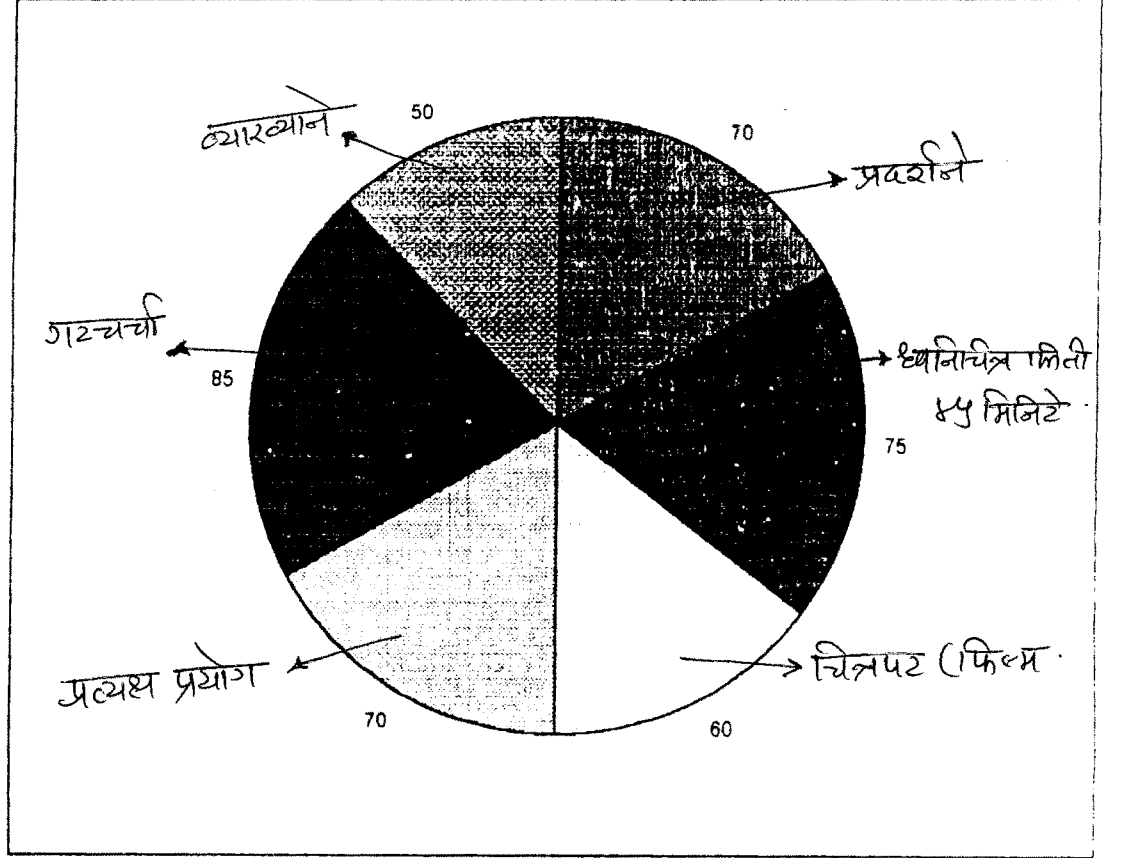
सारणी - ९

माध्यम - प्रतिसाद

माध्यमाचे स्वरूप	कार्यक्रम संख्या	उपस्थिती सरासरी	प्रतिशत प्रमाण
प्रदर्शने	०४	७०	७०
चित्रफिती (४५ मिनिटे)	०५	७५	७५
चित्रपटिका (फिल्म) (३ तास)	०२	६०	६०
प्रत्यक्ष प्रयोग	०१	७०	७०
गटचर्चा (२० जणांचा गट)	२०	१७	८५
व्याख्याने	०५	५०	५०
एकूण			

वरील तक्त्यातील चित्रानुसार सर्वात जास्त प्रतिसाद हा गटचर्चेला मिळालेला आहे. २० स्त्रियांचा गट असल्याने स्त्रियांना चर्चा करण्याला विश्वास वाटतो. वैयक्तिक प्रश्न मांडता येतात. एक प्रकारचा जिव्हाळा निर्माण होतो एकूण गटचर्चा उपयुक्त ठरतात असे ८५% प्रतिसादावरून दिसून आले. तर व्याख्यानाबाबत सर्वात कमी सरासरी उपस्थिती म्हणजे ५०% दिसते. व्याख्यानाची चर्चेची तुलना करता व्याख्यान एकतर्फी असते व चर्चा नसल्याने व्याख्यान कटाळवाणे वाटते. त्यामुळे स्त्रियांची व्याख्यानाबाबत उदासीनता दिसली असे वाटते.

चित्रपटापेक्षा छोट्या चित्रफिती यांना प्रतिसाद अधिक मिळालेला दिसतो. स्त्रियांना कामाच्या व्यापातून चित्रपटासाठी द्यावा लागणारा आवश्यक वेळ अधिक



आलेख (90) माध्यम प्रतिसाद - प्रतिबन्त प्रमाण

वाटतो. त्यामुळे कमी वेळात आकर्षकरित्या ज्ञान देणाऱ्या साधनांना अधिक प्रतिसाद मिळाला. प्रत्यक्ष प्रयोग वस्तीतच केल्याने त्याला स्त्रियांचा प्रतिसाद चांगला मिळाला. तसेच ७०% स्त्रिया प्रयोग पाहण्यासाठी उपस्थित होत्या. मुद्दाम जमविण्याची गरज प्रयोगाला लागली नाही.

प्रदर्शनाचे माध्यमही प्रतिसादाचा विचार करता परिणामकारक वाटले. ७०% स्त्रियांची उपस्थिती प्रदर्शनासाठी होती. चित्रप्रदर्शने, तक्ते ही माध्यमही स्त्रियांना नुसतं व्याख्यान ऐकण्यापेक्षा अधिक आवडतात असे दिसून आले.

एकूण मिळालेल्या माहितीचे पृथक्करण व विशदीकरण केले. जे निष्कर्ष मिळाले ते पुढील प्रकरणात नमुद केले आहेत. तसेच त्या अनुषंगाने शिफारशीही केल्या आहेत व भावी संशोधनासाठी क्षेत्रे पुढील प्रकरणात नमुद केली आहेत.